

Cu privire la unele opțiuni de traducere

Adrian Miroiu

Dificultățile în găsirea unor echivalente românești pentru termenii tehnici folosiți de filosofi care scriu în limba engleză apar atât în cazul textelor clasice¹, cât și în cel al textelor elaborate de autori contemporani; iar cele ale lui Rawls ori cele în care este discutată abordarea acestuia nu fac excepție. Chiar pentru termenii centrali din *A Theory of Justice* uneori e greu să se găsească transpuneri mulțumitoare. Iar acest lucru, deloc surprinzător, s-a întâmplat și în cazul volumului de față.

Astfel, se cuvine apărută până și opțiunea fundamentală făcută aici de a traduce termenul englezesc "justice" prin "dreptate" și, respectiv, pe "just" prin "drept". În recenta traducere a *Utilitarismului* lui J. St. Mill² V. Mureșan a făcut o altă alegere: a tradus acești termeni prin "justiție" și "just"³. Sugestia mea este că această alegere nu e cea mai fericită. Pentru a-mi susține punctul de vedere, voi proceda într-o manieră indirectă: anume, voi argumenta că respingerea oferită de V. Mureșan obiecțiilor la traducerea celor doi termeni prin "justiție" și "just" nu își atinge ținta. Înainte de aceasta, vreau totuși să subliniez că există realmente contexte în care în limba română termenul "justice" în accepțiunea lui evident nejuridică poate fi foarte bine redat prin "justiție" (de pildă, atunci când zicem că cineva a suferit o mare injustiție⁴); traducerea propusă de V. Mureșan nu este deloc una arbitrară sau stipulativă, cum s-a întâmplat însă în alte cazuri. (Un exemplu în acest sens e încercarea de a traduce pe "proposition" cu "Propoziție" (întotdeauna cu majusculă), iar pe "sentence" cu "propoziție" (fără majusculă).) Dar mă îndoiesc că această accepțiune largă a termenului "justiție" este foarte comună. M-aș mira ca cineva care aude pentru prima dată de cartea unui filosof american numit J. Rawls și intitulată *O teorie a justiției* să se gândească că e vorba de altceva decât de o concepție asupra domeniului juridic; sau că auzind de "justiție economică" ar crede că nu e vorba despre reglementările juridice în sfera economiei.

Obiecțiile în contra traducerii lui "justice" prin "justiție", iar a lui "just" prin (românescul) "just", pe care le consideră V. Mureșan, sunt următoarele: (1) "justice" e un termen preluat de filosofi din limbajul comun și are o încărcătură preponderent morală, pe când "justiție" e un termen legat strict de domeniul îngust al juridicului; (2) folosirea termenului "dreptate" pentru a exprima conceptul intenționat, unul

Adrian Miroiu

nelegat strict de domeniul juridicului, are o tradiție în literatura filosofică românească; (3) există alt termen în engleză, anume "right", care ar fi mai potrivit să fie tradus prin "just".

Prima obiecție cuprinde două elemente, care sunt distincte. E vorba, mai întâi, de ideea că "dreptate" e un termen eminent moral, în timp ce "justiție" trimite direct la sfera juridică. Răspunsul lui V. Mureșan e că la Mill există limpede distincția dintre "morality" și "justice" și ar fi eronată topirea moralității în "justice"⁵. Răspunsul are două părți, dar după părerea mea niciuna nu-și atinge scopul. Mai întâi, faptul că Mill deosebește între cele două - între ceea ce ține de "justice" și ceea ce ține de "morality" (= moralitate) - nu spune decât că în concepția unui autor anume există o anumită distincție. Or, trebuie să chibzuim bine dacă atunci când propunem o transpunere în românește se cuvine să ținem cont de utilizarea unui termen de unii autori ori în cadrul unor teorii - sau și de alte teorii rivale. Dacă, să zicem, Mill nu ar fi deosebit între cei doi termeni, oare ar fi fost corect să traducem în românește pe "justice" prin "dreptate"? În al doilea rând, chiar dacă acceptăm că "dreptate" este un termen eminent moral, nu decurge în nici un fel că moralitatea s-ar topi în dreptate. Decurge numai că dreptatea este un element al moralității, dar nu și că are veleități imperialiste. Mill - la fel ca și D. Hume, ori astăzi J. Rawls și R. Nozick - a fost de acord că "justice" e doar un element al moralității.

Al doilea element al obiecției este că "justice" trebuie tradus prin "dreptate" fiindcă în limbajul comun sensul lui e cel pe care noi îl redăm prin termenul "dreptate". Dar, arată V. Mureșan, pentru "justice" sensul de respectare a drepturilor legale ale cuiva este unul central (iar Mill a argumentat explicit în această direcție); mai mult, filosofii l-au preluat din domeniul juridicului. Aici sunt două chestiuni care trebuie clar despărțite. Mai întâi, e vorba de viza juridică a termenului. Or, nu văd de ce aici e un argument împotriva traducerii lui "justice" prin "dreptate". Fiindcă în românește familia lui "dreptate" cuprinde și substantivul "drept" (folosit, de pildă, în expresiile "Facultatea de drept" sau "dreptul penal") al cărui sens trimite la domeniul juridicului⁶. Dar, în al doilea rând, susținerile lui Mill în acest loc cred că trebuie privite cu multă grijă. Motivul este acela că Mill și le formulează în perspectiva concepției sale utilitariste. Se știe însă că pentru utilitariști conceptul de drept al cuiva (de exemplu, în azi binecunoscuta sintagmă "drepturile omului") e foarte dificil de mănuit. Ba la J. Bentham - părintele utilitarismului - singurele drepturi admise erau cele pozitive, cele formulate explicit în legi juridice. Drepturile morale, de care aminteste

Mill⁷, îi par lui Bentham simple ficțiuni (chiar periculoase). De aceea, legarea prea strânsă a lui "justice" de domeniul juridicului poate să fie un artefact al unei perspective morale, iar nu parte al conceptului⁸ exprimat de "justice". Iar dacă ne întoarcem de la Mill la, de pildă, J. Rawls vom observa că el se străduiește să delimiteze clar între sensul moral al termenului și semnificațiile lui juridice (nu doar în *A Theory of Justice*, ci și în lucrările sale ulterioare).

Să trecem acum la cea de-a doua obiecție pe care o discută V. Mureșan. În contra ei, el subliniază, pe de o parte, că nu există o tradiție unitară în a reda conceptul exprimat de "justice". Nici măcar pentru termenul grecesc "dikaiosyne" pentru care "justice" pare să fie cel mai apropiat nu s-a folosit în literatura filosofică românească doar termenul "dreptate": există și redări ale acestuia prin "justiție". Pe de altă parte, apelul la tradiție este într-un sens nerelevant. Fiindcă în discuție este o problemă nouă: aceea a traducerii unui termen tehnic din filosofia anglo-saxonă, în legătură cu care abia trebuie luată o decizie. Prima parte a răspunsului lui V. Mureșan ar fi semnificativă dacă exemplele luate ar privi concepțiile despre dikaiosyne cu adevărat influente sau cel puțin cunoscute mai bine în cultura noastră filosofică - cele ale lui Platon ori Aristotel; dar singurul exemplu dat e cel al unei redări a concepției lui Antiphon care, deși foarte importantă⁹, nu e pe drumul principal în felul în care la noi e receptată reflecția despre dikaiosyne. Cea de-a doua parte mi se pare că e greșit direcționată. V. Mureșan menționează la un moment dat¹⁰ că englezii au ezitat între a traduce pe "dikaiosyne" prin "justice" ori prin "righteousness". Dar a pune astfel problema, a considera că aici e un argument împotriva redării lui "justice" prin "dreptate", așa cum e uzual pentru "dikaiosyne" nu cred că e corect; fiindcă problema nu e aceea dacă un anumit termen modern exprimă adecvat înțelesul celui antic, ci invers: dacă modernul "justice" are un înțeles care e mai apropiat de un alt termen grecesc decât "dikaiosyne". Or, îmi pare că răspunsul este nu.

Punând împreună cele două chestiuni, cred că nu avem, desigur, nici o opreliște să decretăm că "justiție" este traducerea cea mai potrivită pentru "justice"; însă tradiția, dacă intervine, o face în sensul că astfel e greu să ne mai înțelegem. Ce ar însemna atunci să zicem, de pildă: "Concepția lui Platon despre dreptate diferă de cea a lui Mill despre justiție în punctul cutare"?

Să trecem acum la a treia obiecție în contra traducerii lui "justice" prin "justiție". Potrivit acesteia, există un alt termen în engleză, anume "right", care ar fi mai potrivit să fie redat prin "just". V. Mureșan are

dreptate să obiecteze că "right" are un sens mai larg decât cel moral, bunăoară unul acțional universal. Însă aceasta nu contează împotriva traducerii lui prin "just" decât dacă se presupune că termenul românesc "just" e traducerea englezescului "just", care are un sens moral. Apoi, dacă aceasta ar fi obiecția, atunci nu văd cum de se mai poate propune ca "right" să fie tradus prin "corect din punct de vedere moral", expresie care explicit indică faptul că pentru "right" nu se mai acceptă sensul mai larg, extra-moral. În sfârșit, argumentul că "right" poate fi definit în raport cu un "bine" (engl. "good") care poate să nu fie ceea ce denotă "justice" e greșit. Fiindcă, pe de o parte, posibilitatea de a defini pe "right" printr-o expresie în care apare termenul "bine" (engl. "good") există doar în interiorul teoriilor consecinționiste; cele neconsecinționiste nu acceptă așa ceva - și nu înțeleg de ce ele nu ar trebui să fie luate de asemenea în seamă¹¹. Pe de altă parte, nu înțeleg cum "justice" ar putea să fi folosită pentru a înlocui în acea definiție termenul "good". Dacă ar fi posibil așa ceva, atunci ar trebui să admitem că acest termen exprimă un concept care nu e moral. Dar mi se pare că nici măcar Mill nu acceptă acest lucru atunci când discută despre raporturile dintre "justice" și "right"¹².

Cu aceasta, am ajuns la o altă chestiune: cum se traduce expresia "right". Așa cum am menționat, V. Mureșan propune "corect din punct de vedere moral" (sau, am putea zice, pentru variație, "moralmente corect"); unul dintre motivele invocate - și cred că judicios - este acela că astfel traducerea lui "right" nu depinde de traduceri posibile ale lui "justice". Cred că în multe contexte această opțiune e potrivită. De aceea, uneori, am și ales-o în acest volum. Totuși, tind să admit că mai potrivită ar fi tocmai varianta pe care o respingea V. Mureșan, anume: "just"¹³. De ce? Atunci când se traduce "right" prin "corect din punct de vedere moral" se indică într-adevăr faptul că în teoriile morale contemporane el este așa-zicând teoretic: el este evaluativ într-un sens moral. În teoriile consecinționiste, precum e cea utilitaristă, ceea ce este "right" se definește ca maximizare a ceea ce este "good" (= bun). În timp ce "good" nu exprimă evaluări morale, "right" are tocmai această caracteristică. Pe de altă parte, și în teoriile neconsecinționiste, precum în cea a lui Rawls, "right" exprimă un concept moral, deși nedefinibil în termenii a ceea ce este "good". De aceea, adaosul "din punct de vedere moral" în traducerea propusă îmi pare corespunzătoare. Numai că "right" are un înțeles mai larg decât cel doar moral; există multe contexte în care acest termen e folosit extra-moral. (De pildă, el e folosit pentru a indica faptul că pentru a regla casetofonul s-a apăsat pe butonul potrivit, sau că răspunsul la o întrebare e cel ce se cuvenea etc.) Dacă s-ar apela la traducerea propusă

de V. Mureșan, în aceste cazuri pesemne că "right" ar trebui tradus pur și simplu prin "corect". În fond, nu ar fi nici o problemă; cu excepția faptului că mulți autori folosesc adesea alături de "right" și pe "correct". Iar atunci nu s-ar mai putea distinge între traduceri ale celor două cuvinte ("correct" nu are neapărat o viză morală). De aceea, "just" îmi pare mai binevenit aici¹⁴.

Pentru a nu face dificilă lectura, nu am menționat și alte opțiuni ale traducătorilor care însă poate că se cuvine să fie explicitate. Iată aici câteva: "good" (ca substantiv) s-a tradus în funcție de context prin "bun" sau prin "bine" - de exemplu "primary goods" s-a tradus prin "bunuri primare", iar "the good of society" prin "binele societății". Apoi, "primacy" s-a tradus prin "întâietate", în timp ce "is primary" - prin "are întâietate"; "priority" - prin "prioritate"; "prior" - prin "prioritar", sau, uneori, prin "anterior"; "self" - prin "eu" (acești ultimi termeni apar în principal în textul lui M. Sandel); "average utilitarianism" - prin "utilitarism median" etc. O mențiune specială merită un termen central în concepția lui Rawls: "fair" (și "fairness"). Am optat pentru "echitabil" (și "echitate"). Motivele sunt următoarele: mai întâi, există o lungă tradiție în gândirea moral-politică de limbă engleză de a lega între ei termenii "fair" și "equitable"¹⁵. Apoi, deși chiar și Rawls folosește pe "equity"¹⁶, acesta este foarte rar, cu un înțeles care nu apare ca tehnic în concepția lui (ba chiar termenul este în contextul respectiv explicat - și deci e înlocuibil). Mai mult, în lucrările post-rawlsiene de filosofie moral-politică "equity" se utilizează adesea pentru a exprima pe "fairness". Pe de altă parte, alte opțiuni nu îmi par corespunzătoare. De pildă, nu cred că "imparțial" și "imparțialitate" sunt potrivite: motivul e simplu, acela că "imparțial" este termen tehnic în dezbaterile prezente (iar anterior, în paragraful 2, lucrul acesta a fost limpede odată cu folosirea conceptului de dreptate ca imparțialitate și cu susținerea că dreptatea ca echitate e o specie a dreptății ca imparțialitate).

Note

1. În acest sens, ar merita cu prisosință să recitim o luare de poziție interesantă cu privire la exigențele traducerii din lucrări filosofice de tip argumentativ, precum sunt în majoritate cele anglo-saxone, aceea a lui A.-P. Iliescu intitulată semnificativ *Despre experiența traducerii filosofice*, în D. Hume, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, pp.74 - 85.

2. Apărută în 1994 la Editura Alternative.
3. A se vedea *Nota traducătorului*, pp. 5 - 7 în ediția citată a lucrării lui Mill.
4. Totuși, e limpede că ceea ce spunem aici e totuna cu: acel cineva a suferit o mare nedreptate.
5. J. St. Mill, *Utilitarismul*, p. 79.
6. În engleză din familia lui "justice" face parte și "justify"; și e mai greu, într-adevăr, să se găsească un echivalent potrivit pentru acest verb (deși în multe contexte se poate folosi verbul "a îndreptăți").
7. De exemplu, în *Utilitarismul*, p. 70.
8. În argumentul meu este subiacentă o distincție rawlsiană: cea dintre diferitele concepții asupra dreptății și conceptul de dreptate.
9. Pentru o comparare a concepției lui Antiphon cu cea a lui Platon, în special, a se vedea și K. Popper, *Societatea deschisă și dușmanii ei*, vol. I, pp. 86 - 87; 114; 267 - 268.
10. *Nota traducătorului*, p. 6.
11. Dacă s-ar replica: V. Mureșan avea în vedere dificultățile traducerii unui text al lui Mill, filosof utilitarist și deci consecinționist, atunci aş răspunde că aici chestiunea e mai gravă - întrucât desigur că nu privește doar folosirea de către Mill a termenului "justice", ci ceva mai general, felul în care un termen tehnic din filosofia anglo-saxonă se poate transpune în românește.
12. A se vedea în acest sens *Utilitarismul*, în special pp. 93-95.
13. Eventual, chiar "corect"; dar consider că e preferabil "just", tocmai pentru a sublinia că e vorba de un termen tehnic (admițând că termenul "corect" vine cu uzajul lui din limbajul obișnuit).
14. În volumul *Etica aplicată*, apărut în 1995 la Editura Alternative, a fost preferată tocmai această modalitate de a reda în românește pe "right".
15. De exemplu, H. Sidgwick, *The Methods of Ethics*, p. 286: "on what principles, then, can we determine the "fair" or "equitable" price of services?". Pe pagina anterioară, Sidgwick puneă împreună tot așa de strâns pe "fair" de "proper"; însă de data aceasta conexiunea cred că e îndatorată și contextului discuției: el cerceta dreptatea ideală și ideea de merit (engl. "desert") de care se leagă ceea ce e "proper".
16. A se vedea J. Rawls, *A Theory of Justice*, p. 238.